

NEKA RAZMATIPANJA O DRUŠTVENOM POLOŽAJU ŽENE OD ANTIČKOG DO BURŽOASKOG DRUŠTVA

I

Uporedna analiza društvenih sistema kroz istoriju upućuje na zaključak da je čitava poznata istorija civilizacije obeležena neravno-pravnošću polova i podređenošću žene muškarcu. Iako se žene ne izdvajaju kao posebna društvena klasa, činjenica je da su kao pol redovno kroz istoriju bile u senci muškoga roda, više ili manje mu podređene, odnosno potpuno podjarmljene.

Ulazak ljudskog društva u svetlo civilizacije znači istovremno i ulazak u vreme klasnih suprotnosti, klasnog ugnjetavanja i antagonizma društvenih klasa, kao i u vreme ugnjetavanja ženskog roda od strane muškog i antagonizma polova. Razbijanje prakomunističke jednakosti ljudi, podela na klase prema bogatstvu i položaju koji se zauzima u procesu proizvodnje i aparatu državne prinude, dovodeći do otuđenja ljudi uopšte dovodi i do otuđenja polova. Osnovi toga otuđenja (privatna svojina, podela na klase i prinudni državni aparat), jednom rođeni i učvršćeni, održavaju dalje kroz istoriju podređenost jedne vrste rada drugoj, jedne društvene klase drugoj, kao i podređenost žene muškarcu.

Ekonomaska zavisnost, stojeći u osnovi, kako ugnjetavanja klasa, tako i ugnjetavanja žene od strane muškarca, sa učvršćenjem državnog aparata biva posebno potvrđena i ovekovečena izraženom pravnom nejednakošću. Udaljavanje žene iz javne radinosti i vezivanje za uske porodične okvire trasira put njenom isključenju iz javnog prava i javnog života uopšte, što je obeležje čitave poznate istorije civilizacije. (Ako je katkad poneka žena i mogla imati kakav faktički uticaj na javni život određenog društva, a mogla ga je imati jedino u svojstvu poseda muškarca iz najviše klase, u odnosu na položaj čitavog ženskog roda taj uticaj je beznačajan). Istovremeno, u krugu patrijarhalne porodice za koju je čvrsto vezana, žena sve više biva podređena muškarcu, što uslovljava i njenu podređenost u sferi privatnoga prava. Monogama patrijarhalna porodica, prva porodica zasnovana, ne na prirodnom već na ekonomskim uslovima, iako znači veliki istorijski napredak, znači istovremeno i krug specifičnog ropstva za ženu. Monogamija u njenom klasičnom vidu, različitom od etimološkog pojma monogamije, već od samog početka znači monogamiju samo za ženu strogo obaveznu na vernost i rađanje legitimnih potomaka mužu. Kršenje obaveze vernosti mužu sankcioniše se strogim kažnjavanjem žene, pa čak i smrtnom kaznom.

Muškarac, međutim, u okviru klasične monogamije, zadržava za sebe staru polnu slobodu, a pravni sistemi ga štite od mogućih negativnih posledica te slobode. Najekstremniji oblik muškarčevog „heterizma“ prostituticija, kao nužnost za određeni broj žena da se prodaju, uz javno žigosanje od strane društva (koje zaobilazi drugu stranu u tom odnosu — muškarca), normalna je prateća pojava svih eksploatatorskih društvenih sistema kroz istoriju, često ulepšavana ili prikrivana, ali uvek prisutna. Istovremeno, taj isti muškarac koji uživa u „heterizmu“, od vlastite žene zahteva vernost i pokornost, a pravni sistem mu, naravno, u tome pomaže. I pored toga što se privatno-pravni položaj žene u pojedinim društvima povremeno poboljšavao, od Hamurabija do Napoleona žena ostaje inferiorni pol. (Ako je katkada faktički položaj pojedinih žena, pripadnica klase bogatih, i bio relativno dobar, naravno uz uslov da se ne „ogreše“ o obavezu podređenosti muškarcu iz svoje klase, to ne menja bitno opštu sliku odnosa polova kroz istoriju).

Uz pravnu nejednakost društvenih klasa, kao značajno obeležje pravnih sistema kroz hiljade godina, uporedo ide i pravna nejednakost polova, pa čak i duže traje od prve, nadživljava je. Formalna jednakost pred zakonom (koja ogoljuje ekonomsku nejednakost), kao rezultat društvenih previranja u Evropi i značajna tekovina XIX veka, ne biva praćena i formalno-pravnim izjednačenjem polova, sa tim se nije mnogo žurilo.

Jednom zasnovano ropstvo žene muškarcu, vekovima održavano i potencirano, njena ekonomska zavisnost i pravna podčinjenost, uslovljavaju vremenom i duhovnu podređenost žene muškarcu, pa čak i mirenje sa položajem u kojem se nalazi. Isključena iz društvene proizvodnje, javne radinosti, kao i iz javnog prava i javnog života uopšte (osim kao posed muškarca), vezana za porodicu i u okviru nje podređena muškarcu, žena je lišena i mogućnosti prosvetavanja i obrazovanja, što postaje samo muškarčeva privilegija. Obrazovanje žena sistematski je stopirano kroz istoriju i, naravno, rezultiralo masovnom neprosvećenošću ženskoga roda (sem vrlo retkih izuzetaka), pa čak i mirenjem sa podređenošću muškarcu, a verska shvatanja značajno su tome doprinela. Shvatanja o navodno manjoj duhovnoj snazi ženskoga pola i ubeđenja da je žena navodno sposobna samo za kućne poslove i rađanje dece, duboko su ukorenjena, sporo se i teško menjaju, čak i onda kada nestanu osnovni društveni uzroci podređenosti žene muškarcu. Slična je, odnosno još i gora situacija sa moralnim normama, vekovima građenim tako da se moral polova razlikuje i da za ženu važe daleko jače moralne stege no za muškarca.

Udarajući temelje novog naučnog pogleda na društvo, na njegov nastanak, razvoj i budućnost, klasici marksizma nisu zaobišli pitanje odnosa polova. Poseban, epohalan značaj u markiranju društvenih uzroka podređenosti žene muškarcu, kao i puteva njihovog nestanka, ima Engelsovo delo „Poreklo porodice, privatne svojine i države.“¹⁾ Analizirajući društvene uzroke uvođenja prvobitnog patrijarhata i uzroke njegovog kasnijeg istorijskog oblika u okviru klasnog eksploatatorskog

¹⁾ Engels, F. — Poreklo porodice, privatne svojine i države, Beograd, (BIGZ) 1976.

društva, analizirajući klasičnu monogamiju i porodicu vezanu za privatnu svojину, Engels istovremeno iznosi i viziju odnosa polova u budućem neeksploatatorskom društvu, odnosno nove osnove tih odnosa. Daljoj razradi društvenih uzroka i vidova podređenosti žene muškarcu, kao i puteva njihovog nestajanja, značajan doprinos daje Bebelovo delo „Žena i socijalizam”²

II

Sve poznate robovlasničke države odlikuju se, ne samo ropstvom jedne klase ljudi drugoj, nego i podređenošću žene muškarcu, podređenošću koja se često ne razlikuje mnogo od klasičnog ropstva, mada njen karakter nije uvek i svuda isti, zavisno od brojnih uslova, a posebno od ostataka odnosa i shvatanja iz starog gentilnog uređenja. S obzirom na jednu od osnovnih odlika robovlasničkih društava i njihovih pravnih sistema, da se određena klasa ljudi-robova tretira, ne subjektom već objektom prava, iz pravnih izvora može se uglavnom sagledati samo status slobodnih članova društva. Kakav je faktički položaj robova opštepoznato je, makar da postoje neke razlike u njihovom tretmanu zavisno od toga o kojem tipu robovlasničkog društva je reč i o kojoj fazi njegovog razvoja. Izvesno je, međutim, da položaj ropstva još više pogađa ženu no muškarca, jer, pored ostalog, služi i za rasplod robovske radne snage, kao i za sve vrste uživanja i prohteva gospodara kome pripada. Što se tiče statusa slobodne žene, iz pravnih izvora je vidljivo da je isključena iz javnog prava, a u okviru privatnoga prava podređena je muškarcu, više ili manje, zavisno uglavnom od faze razvoja društva o kome je reč. Inače, dostupnih podataka o položaju slobodne žene, pravnom i faktičkom, daleko više ima u odnosu na mlađe-antičke države, no u odnosu na istočne despotije.

1. Za sagledavanje statusa žene u robovlasničkim državama tipa orijentalne despotije,³ koje traju više hiljada godina, prolazeći različite faze razvoja, a među kojima se posebno ističu Egipat i Vavilon, imajući uglavnom autohtomni razvoj, nije dovoljna analiza jednog, makar i veoma značajnog pravno-istorijskog spomenika, kao što je Hamurabi-jev zakonik.⁴ Ipak, na osnovu njega se može, bar u izvesnoj meri, sagledati status žene u Vavilonu iz vremena oko 2000 godina pre nove ere. Zakonik (u oko 282 člana), pored odredbi o sudstvu i knjižno-pravnih odredbi (uz vrlo stroge kazne i izrazito klasni karakter), reguliše raznovrsne imovinske, kao i porodične odnose.

Iako prema Zakonu slobodna žena može imati privatno-pravnu sposobnost i poslovnu sposobnost (ustanova tutorstva nad ženama se ne spominje, mada žena ne može uvek slobodno raspolagati svojom imovinom), vidljivo je da ona ima daleko gori status no muškarac, posebno u okviru bračnog prava. Brak se, inače, sklapa ugovorom (čl. 128), a mužu je dopušteno i višeženstvo. Naime on u kuću može dove-

²) Bebel, A. — Žena i socijalizam, Beograd, („Rad”), 1956.

³) Neke podatke o statusu žene u starijim državama Istoka iznosi Gide. P.— Etude sur la condition privée de la femme. Paris, 1885, str. 35—62.

⁴) Kandić, Lj. — Odabrani izvori iz opšte istorije države i prava, Beograd, 1977, str. 34—61.

sti i drugu ženu, konkubinu, kao i sluškinju ili robinju (čl. 137, 146, 148). Žena je, međutim, strogo obavezana na vernost mužu, a u slučaju preljube sledi smrtna kazna (čl. 129). Ona je čak dužna, u slučaju sumnje na neverstvo, dokazivati svoju nevinost prema „božjem sudu”, skočivši u vodu (čl. 132). Žena čak može biti kažnjena smrću (bacanjem u vodu) i ako neopravdano izaziva razdor u kući, „ako izlazi, kuću upropašćuje, svoga muža zanemaruje...” (čl. 143). Razvod braka za muža je daleko jednostavniji i lakši no za ženu. On može, kako konkubinu, tako i ženu jednostavno otpustiti ili oterati, bez nekog posebnog razloga (čl. 137 i 138). Dužan je samo vratiti im njihovu imovinu i, ako ima dece, obezbediti ženi plodouživanje određenih dobara radi odgajanja dece, a nakon odgajanja dece žena stiče pravo na deo imovne, ravan dečijem delu i pravo da se uda za koga hoće. Žena, međutim, mogla je muža napustiti samo uz prethodno izviđanje, kojim bi se utvrdilo da nije kriva za razdor u kući i za nepravdu koja joj se nanosi, i ako je muž jako zanemaruje (čl. 142). Ukoliko žena želi da napusti muža, a smatra se da je sama izazvala nesuglasice u braku i zanemarivala muža, izvodi se pred sud, a muž odluči da je otpusti, ali može je i zadržati kao sluškinju, oženivši se sa drugom ženom (čl. 141). Smrtnom kaznom žena je mogla biti kažnjena i ako ode u drugu kuću, napustivši kuću muža koji je odveden kao ratni zarobljenik, ako „ima šta da se jede u njegovoj kući” (čl. 133). Muž, inače, ima veliku ličnu vlast nad ženom i decom. Mogao ih je dati u ropstvo radi otplate duga, koje traje najviše tri godine (čl. 117). Otac odlučuje o braku svoje dece, o posvećivanju ženske dece, a decu svoje robinje može izjednačiti sa decom od zakonite žene (čl. 170). Dosta odredbi govori o sredstvima koja žena dobija od oca (šeriktu), kao i sredstvima koja muž, za slučaj sklapanja braka, donosi tastu (tirhatu).

Interesantno je da, prema Zakoniku, slobodna žena može sklopiti brak sa dvorskim robom ili sa robom jednog muškinu, a da ona i njena deca ne izgube status slobode (čl. 175 i 176). Zakonik spominje zanimanje krčmarice, regulišući njenu krivično-pravnu odgovornost kod obavljanja posla (čl. 108, 109). Istovremeno Zakonik predviđa smrtnu kaznu (spaljivanjem) za posvećenicu (koja se više ne sme udati), ako je otvorila krčmu ili uđe u krčmu da pije (čl. 110).

Sto se tiče starog Egipta, poznato je da patrijarhat postoji i da muškarac ima bolji društveni položaj no žena, međutim, prema podacima koje iznose neki autori,⁵ izgleda da je položaj slobodne žene, bar u jednom periodu duge egipatske istorije, bio daleko bolji no kod mnogih drugih naroda staroga sveta. Ističe se, naime, da je žena u porodici imala sasvim solidan položaj, da je bila veoma poštovana i uvažavana, da je mogla obavljati posao lekara, advokata, pa čak i vojskovođe i guvernera provincija.⁶ Pokušavajući da objasni dobar društveni položaj žene u Egiptu, A. Božić kaže: „Najverovatnije je, da su žene zato toliko poštovane, jer Egipćani nisu bili ratoboran narod, pa nije došlo

⁵ Božić, A. — Položaj žene u privatnom pravu kroz istoriju do danas Beograd, 1939. str. 26—28. A Božić se poziva na sledeće autore: Paturet, V. G. — La condition juridique de la femme dans l'ancienne Egypte; Revollouts, E. — Cours de droit égyptienne; Abensour, — Histoïr général du Féminisme; Gide, P. — Etude sur la condition privée de la femme.

⁶ Božić, A. — Položaj žene u privatnom pravu, str. 26.

do polne diferencijacije kao kod ratničkih naroda. Egipćani su bili zemljoradnici, pored toga se razvila i kućna industrija, pa su žene svuda saradivale sa muškarcem, a to je uvek razlog, da se žena ceni jednako kao i čovek, pošto predstavlja privređivača u istoj meri kao i muškarac”

2. Među helenskim državama, o kojima ima dosta podataka, Atina se, što je opštepoznato, izdvaja kao klasičan primer apsolutnog despotizma muškarca i ropstva žene, primer drastičnih vidova patrijarhata, puno udaljenih od njegovog prvobitnog pojma, primer klasične monogamije u njenom najoštrijem obliku i sa svim surovostima po ženu. Poniženje žene izraženo je već u herojsko doba, a maksimalno potencirano u klasično doba Atine, koja služi kao uzor za odnos prema ženi i ostalim Jonjanima, a vremenom i svim Grcima.

Markantna karakteristika atinskog društva jeste potpuno isključenje žene iz javnog života, dostupnog samo muškarcu, svedeno da li je reč o javnim poslovima ili javnim priredbama i zabavama, kao i velika nezainteresovanost muškarca za porodični život i stalno izbivanje iz kuće. Gide o tome kaže: „U ovim malim grčkim gradovima, gde se svi javni i privatni poslovi raspravljaju pred okupljenim narodom, građanin provodi svoj život na javnom trgu. Naizmenično sudija, advokat, javni tužilac, zakonodavac, administrator i vojnik, on robovima ostavlja brigu za poljoprivredu, kao i za mehaničke veštine, a pravi predah od javnih poslova samo za igre, čitanje, javne spektakle. Čak se obeduje zajednički u brojnim gradovima Grčke, a otac porodice ulazi u svoju kuću, uvek malu i skromnu, bila ona strategova ili arhontova, samo da bi tamo uživao mir noći. Ako čovek uvek živi izvan kuće, žena nasuprot, ne može iz nje izaći. Za nju nema spektakla, nema čitanja, nema javnih gozbi. Ona čak ne može prisustvovati ni porodičnom obroku, ako se tamo nađe neki prijatelj. Žalosno proterana u njen „gynecée”, gde jedino najbliži srodnici imaju pravo da uđu, ona se može naći napolju samo u retkim i zakonom predviđenim slučajevima. Tako, svako druženje između polova biva presečeno, sav domaći život prekinut, a brak, unapred neprivačkan, biva u očima Grka samo mrzak zadatak, koim nameće interes države svakom građaninu.”⁷ Muškarac taj brak izbegava, a država ga, kaznoma protiv neženja prisiljava na njega.

Za razliku od muškarca, još od mladosti i detinjstva pripremanog za javni život i u tom smislu obrazovanog, obrazovanje žene je skoro potpuno zapostavljeno. Ona se od malena usmerava samo na kućne poslove, čitavog života je vezana za kuću, obavezna na udaju i rađanje legitimnih potomaka mužu i podanika državi. Upućena je samo na druženje sa ostalim ženama iste sudbine, obavezna da se povuče u odvojeni „ginekontis”, ako strani muškarac poseti porodicu, stalno pod stražom u kući i pod obaveznom pratnjom pri retkim izlascima iz kuće. Kako ističe Engels, žena skoro da ima položaj zatvorenice, a kod Euripida se označava rečju srednjega roda, „kao stvar za staranje oko kuće, i ona je, izuzev rađanja dece, za Atinjanina bila samo vrhovna služavka”.⁸ Proglašena je manje vrednim bićem, a poznat Aristotelov stav prema ženi kao biću sa manjim psihičkim sposobnostima no muškar-

⁷) Božić, A. — Isto, str. 28.

⁸) Gide, P. Etude sur la condition privée de la femme, str. 67—68.

⁹) Engels, F. — Poreklo porodice, privatne svojine i države, str. 61.

čevim, poslužiće kao dobar uzor i kasnijim negativnim stavovima prema ženi. Za Aristotela država je, izgleda, bila čisto muška zajednica, a u svojoj „Politici“, on u vezi sa ženom kaže: „Rob nema volje, dete je ima ali nepotpunu, žena je isto ima, ali nemoćnu“.¹⁰

Za razliku od Aristotela, Platon prilično uvažava ženu, ali kolika suprotnost postoji među polovima i kolika umiženost žene, njegove savremenice, jasno dokazuje, kako ističe Bebel, Platonovo zahvaljivanje bogovima za osam dobročinstava, koja su mu učinili. Kao prvo dobročinstvo on ističe to što je rođen kao slobodan čovek, a ne kao rob, a kao drugo to što je rođen kao muškarac, a ne kao žena.¹¹ Atina, naravno, iako je klasičan primer poniženja žene u okviru monogamne porodice, ne ostaje usamljena, mnogi grčki gradovi je slede. O tretmanu žene u braku govori i poznata pobuna devojaka iz Mileta i nekih drugih gradova (VI vek stare ere) protiv udaje uopšte. Iako je uzela široke razmere, pobuna je ugušena od muškaraca, uz surove kazne za devojke koje su uporno odbijale da se udaju.¹² Žena ostaje obavezna na udaju i vernost mužu, koji, iako je zakonski obavezan na monogamiju, nalazi načina da je izigra i da istovremeno zadrži ženu u kući.

Atinska žena, ne samo što je potpuno isključena iz javno-pravne oblasti, nego je i u okviru privatnoga prava puno ograničena. Doduše, muž nije mogao da je ubije, bar u klasično doba, nije mogao da je proda, niti da je dade u najam, ali je zato mogao da je nesmetano drži u kućnom zatvoru. Mogla je imati miraz, čak i odvojena dobra, u klasično doba, ali njima nije mogla samostalno raspolagati. Obavezna je na vernost mužu, koji, s obzirom na zakonsku monogamiju, ne može dovesti drugu ženu u kuću, ali ih zato, za ljubavna uživanja, može imati izvan kuće, u koju retko navraća. Žena se mogla razvesti, ali je razvod braka za nju teži nego za muškarca. Shodno shvatanju o manjim psihičkim sposobnostima i manjoj duhovnoj snazi žene u odnosu na muškarca (što su bar hetere potpuno opovrgle), poslovna sposobnost žene je ograničena i ona je čitavog života pod tutorstvom muškarca. Nikakav civilno-pravni akt ona ne može preduzeti bez tutora, on bez nje može. Kako kaže Gide, „čak akt koji je najviše interesuje, izbor supruge, vrši se bez nje: tutor raspolaze njenom rukom bez konsultacije sa njom“.¹³ Pravne poslove žena ne može zaključivati bez tutora, a građansku parnicu on vodi umesto nje, jer se ona na sudu ne može pojaviti.

„Postojala je, međutim, kaže Gide, jedna klasna žena, oslobođenih od svih domaćih prisiljavanja, koje su mogle da se mešaju među muškarce i da sudeluju u njihovim poslovima, kao i u njihovim zabavama: bile su to kurtizane.“¹⁴ Držeći vlastite žene u kućnom mraku i nemajući skoro nikakav duhovni kontakt sa njima, Atinjani se obilato (sa zadovoljstvom i ushićenjem) družu sa obrazovanjem heterama. Da ironija bude potpuna, skoro sve obrazovane i poznate žene onoga doba mogle su to postati jedino postavši hetere, (a među njima se posebno

¹⁰) Mladenović, M. — Razvod braka, Beograd, 1964, str. 30.

¹¹) Bebel, A. — Žena i socijalizam, Beograd, 1956, str. 64.

¹²) Enciklopedijski leksikon — Mozaik znanja, Beograd, 1971, t. 25 str. 53.

¹³) Gide P. *Édute sur la condition privée de la femme*, str. 71.

¹⁴) Gide, P. — Isto, str. 70.

itsiće Aspazija, kasnije supruga Perikla). Od vlastitih žena. Grci zahtevaju pokornost i brigu o kući, a lepotu i duh raskrasnih hetera sa oduševljenjem opevaju, a kad im je, u doba potpune dekadencije, i to dosadilo, jer nerad i jalovi rad uvek vuku za sobom dosadu, nalaze nešto novo u homoseksualizmu, degradirajući se potpuno.

Atinjanke su, međutim, i pored stalnog zatvaranja i čuvanja, uspevale da se osvete muževima za zgaženo dostojanstvo i da na njihov heterizam uzvrate preljubom. Heterizam i preljuba stalni su pratioci klasične monogamije, a kod Grka klasičnog doba oni posebno dolaze do izražaja. U vezi sa tim, Engels jednostavno, ali i briljantno kaže: „S pojavom imovinske nejednakosti, dakle još na višem stupnju varvarstva sporadično se javlja najamni rad pored robovskog rada, te istovremeno, kao njegov nužni korelat, profesionalna prostitucija slobodnih žena pored iznuđavanog podavanja robinja. Tako je nasleđe, koje je grupni brak ostavio civilizaciji, dvostrano, kao što je sve što civilizacija stvara dvostrano, dvolično, unutrašnje podeljeno, protivrečno: ovde monogamija, tamo heterizam, zajedno sa svojim najekstremnijim oblikom, prostitucijom. Heterizam je ni manje ni više društvena ustanova kao svaka druga; on nastavlja staru polnu slobodu u korist muškaraca. U stvari, ne smo što ga trpe, već u njemu veselo učestvuju, naročito vladajuće klase, dok ga na rečima osuđuju. Ali stvarno ta osuda uopšte ne pogađa muškarce koji u njemu učestvuju, već samo žene; one su žigosane i isterane iz društva, da bi se još jednom proklamovala, kao osnovni društveni zakon, neograničena vladavina muškaraca nad ženskim polom. Međutim, time se razvija druga protivrečnost u okviru same monogamije. Pored supruga, koji heterizmom ulepšava svoj život, nalazi se zanemarena supruga. A nemoguće je imati jednu stranu protivrečnosti bez druge, kao što se ne može imati još cela jabuka u ruci pošto je polovina pojedena. Uprkos tome, izgleda da je to bilo mišljenje muškaraca dok im nisu otvorile oči njihove žene. Sa monogamijom se pojavljuju dva stalna društvena karakteristična lika koji su ranije bili nepoznati: ženin stalni ljubavnik i rogonja. Muškarci su odneli pobedu nad ženama, ali krunisanje su velikodušno preuzele pobeđene. Uz monogamiju i heterizam, preljuba je postala neizbežna ustanova — zabranjivana, strogo kažnjavana, ali nesavladiva.”¹⁵

Atinjanke su uspele da uzvrate Atinjanima i na polju sve veće degradacije. Ako su se muškarci srozali na homoseksualizam, žene su otišle u lezbejstvo, javno ga propagirajući, a među njima se ističe „lezbijski slavuj”,¹⁶ poznata pesnikinja Safo. Antagonizam između polova, u okviru klasične monogamije, došao je u Grčkoj do apsurdna, što će poslužiti kao uzor kasnijim antifeminističkim raspoloženjima i doktrinama.

Nasuprot Atini, robovlasničkoj demokratskoj republici (demokratskoj za muškarce), položaj žene u zemljoradničkoj Sparti, kao aristokratskoj republici, sasvim je drugačiji, neuporedivo bolji, i upravo se Sparta najčešće uzima kao kontrast Atini u odnosu na tretman žene. Bebel konstatuje da u Sparti još uvek u to vreme postoji matri-

¹⁵) Engels, F. — Poreklo porodice, privatne svojine i države, str. 63—64.

¹⁶) Bebel, A. — Žena i socijalizam, str. 46.

janhat¹⁷, a Engels naglašava da tamo još uvek postoji sindijazmički brak, koji je država modifikovala prema tamnošnjim prilikama. Dalje, kao razlog za ovo stanje, Engels navodi i činjenicu da još uvek nema kućnih robova, a neslobodni heloti žive na odvojenim imanjima, tako da Spartijati ni ne dolaze u iskušenje da uzimaju njihove žene.¹⁸ Heterizam i preljuba nepoznati su u Sparti, a žena ima daleko uvaženiji položaj no kod ostalih Grka. Ističući to, Engels kaže: „Spartanske žene i elita atinskih hetera jedine su grčke žene o kojima ljudi antike govore s poštovanjem i čije reči smatraju vrednim da zabeležu”.¹⁹

3. O rimskom robovlasničkom društvu, kao i o položaju žene u njemu, ima daleko više dostupnih podataka, no o ostalim robovlasničkim društvima. Dati, međutim, potpunu ocenu položaja žene u rimskom društvu, koje traje čitavih trinaest vekova i prolazi različite faze razvoja (društveno-ekonomskog, političko-pravnog, kulturnog), nije jednostavno i zahteva posebnu obimniju studiju, tim pre što po ovom pitanju postoje određena neslaganja, kako u literaturi iz doba Rima, tako i u evropskoj literaturi XIX i XX veka (neslaganja uslovljena, ne samo različitim pristupom ovom pitanju, no i izborom perioda razvoja društva koji se posmatra). Činjenica je da postoje određene razlike u pravnom i faktičkom položaju žene, zavisno od faza razvoja rimske istorije.

Uobičajena poređenja društvenog položaja Rimljanke i Atinjanke, idu u korist prve, mada se, valja primetiti, često porede različiti stepeni razvoja Rima i Grčke. Zanimljiv je stav Katona Starijeg (rođenog 234. god. stare ere) o tome da su žene u najstarije doba Rima u velikoj pokornosti,²⁰ a da se stanje do njegovog vremena potpuno izmenilo, te on, sledeći Temistoklove izreke kaže: „Svi ljudi vladaju svojim ženama, a mi svima ljudima, a nama vladaju žene”.²¹ Prihvatanje ili neprihvatanje ovakvog stava zahteva kritički prilaz i autoru i vremenu. Paul Gide, međutim, smatra da je upravo u najstarije doba Rima položaj žene i njen faktički uticaj na društvo u celini, bio veoma veliki. On kaže: „Ovaj uticaj žene, ne vrši se samo u senci ognjišta u uskom krugu domaćih interesa. Na svakom stranici rimske istorije vidi se pojava žene. Uzalud su je zakoni potpuno isključivali iz učešća u javnim poslovima. Njena intervencija, javna ili skrivena, neprestano određuje sudbinu države... Ono što posebno treba zapaziti, to je da ove heroine staroga Rima nisu nikada bile, kao u Grčkoj, kurtizane. To su uvek čestite žene, verne supruge, odane majke, a njihova privrženost čednim vrlinama njihovoga pola, je ta koja čini potpunom njihovu veličinu. Što sve ove pohvale bivaju polulegendarne, nije bitno: U tim istim legendama ja vidim naivam izraz narodnog osećanja, tamo nalazim neoborivo svedočanstvo poštovanja i časti kojom su Rimljani u prvim vekovima okruživali svoje supruge i majke. Oni su shvatali da su vrline

¹⁷) Bebel, A. — Isto, str. 46.

¹⁸) Engels, F. — Isto, str. 60.

¹⁹) Engels, F. — Isto, str. 60.

²⁰) Bebel, A. — Isto, str. 52—53.

²¹) Plutarh-Helenski i rimski junaci i njihove sudbine, (prevod Miloš Dju-rić), Beograd, 1958., str. 53.

domaćeg ognjišta isto tako bitne u očuvanju jednog carstva, kao i građanske i ratničke vrline".²²

Kada je reč o klasičnom periodu rimske istorije, posebno o njegovoj drugoj fazi, opštepoznati su stavovi o velikoj slobodi rimskih žena, nezavisno od toga što Rimljani, okrivljujući žene za nemoral, preduzimaju niz mera protiv njih. Dali je, međutim, to što se zna o nemoralnom ponašanju žena iz najviše klase (u čemu one samo slede muškarce), dovoljan dokaz njihove emancipacije? Odgovor zahteva dublju analizu odnosa polova u to vreme, ali teško da bi mogao biti potvrda, pre bi se reklo da je to bilo vreme jednog privida emancipacije žene. Uz društvene promene u okviru postklasičnog perioda, doći će i neke promene položaja žene, a određeni uticaj na to imaće i hrišćanstvo.

Što se tiče čisto pravnog položaja žene, tokom čitave rimske istorije ona je potpuno isključena iz javnog prava (izuzev izvesnog uticaja sveštenica boginje Veste). Rimski senat joj je nedostupan čak i onda kada je toliko degradiran da Kaligula može svoga konja proglasiti senatorom. Kada je reč o privatnom pravu, uobičajena konstatacija (sledeći pravne izvore) svodi se na to da je žena imala manje prava no muškarac, da se njen privatno-pravni položaj kroz istoriju Rima poboljšavao, i da je u vreme Justinijana skoro izjednačena sa muškarcem. Evo šta o Justinijanovom pravu kaže A. Božić: „Uglavnom smemo podvući da je Justinijanovo zakonodavstvo predstavljalo relativno moderan i napredan sistem u porodičnom i naslednom pravu, pa je pravni položaj žene bio bolji nego u mnogim državama dvadesetog veka. U te države treba ubrojiti i našu domovinu”.²³ Inače, sve do kraja klasičnog perioda rimske istorije, postoji ustanova tutorstva nad ženama.

U poređenju sa Grčkom, najkraće bi se moglo reći: iako Rimljani kroz istoriju u mnogome slede Grke pri tretmanu žene, nisu mogli da ih prevaziđu na putu poniženja ženskoga roda, nisu čak uspeli ni da ih dostignu potpuno.

U rimskom robovlasničkom društvu, poznato je, ideje hrišćanstva su našle plodno tlo, i to ne samo kod potlačenih slojeva društva, no i kod žena skoro svih, pa i najviših slojeva. Prvobitne humane ideje hrišćanstva, iako prožete patrijarhalnom bojom, puno su značile ženi a u poznatim progonima hrišćana mnogo je žrtava dato za njih. Ali to isto hrišćanstvo, prihvaćeno vremenom od države, okreće se protiv onih koji su se za njega borili, okreće se protiv potlačenih i žena, nameće ženi novu vntu pokornosti koja će je pratiti kroz čitav srednji vek, pa i dalje. No, i pored značajnog uticaja na rimsko pravo i tretman žene u njemu, hrišćanstvo će u najemjjoj formi biti potencirano kasnije, kroz Srednji vek. Justinijanovo zakonodavstvo nije slepo sledilo verske dogme, a s obzirom na njegov uticaj na pravo Evrope kasnijih vekova, da nije kasnije bilo izgrađeno i potencirano kanonsko pravo, pravni položaj žene u Evropi bi, kako ističe A. Božić, bio mnogo bolji no što je bio.²⁴

²²) Gide, P. — Isto, str. 100—101.

²³) Božić, A. — Položaj žene u privatnom pravu, Beograd, 1939, str. 55.

²⁴) Božić, A. — Isto, str. 198.

III

Sa nestankom robovlasničke društveno-ekonomske formacije u Evropi i nastankom feudalizma, dolazi do određenih promena društvenog položaja žene, ali njena podređenost muškarcu ne nestaje. Nepostojanje klasičnoga ropstva svakako znači veliki napredak za ljudsko društvo uopšte, pa i za većinu žena u njemu. Društveni položaj klase zavisnih kmetova svakako je bolji no položaj klase robova, pa i položaj žena iz klase kmetova no položaj robinja. Ipak, čitava feudalna epoha odlikuje se, ne samo faktičkom i pravnom nejednakošću između društvenih klasa, nego i između polova.

Sa razvojem feudalizma u Evropi, a posebno sa „usavršavanjem” hrišćanstva, antagonizam između polova ponegde čak biva još izraženiji nego u pojedinim fazama nekih robovlasničkih država. Naime, jedan broj robovlasničkih država razvija se, bar u nekim fazama, dosta autohtomno, a ostaci odnosa i shvatanja iz gentilnog uređenja, povoljniji po ženu, dugo se održavaju. Evropski feudalizam, pak, posebno ni zapadu, rađa se i razvija kroz sukob i međuučicaj izdišućeg rimskog robovlasničkog društva i najviše faze gentilnog uređenja nadirućih varvarskih naroda, Germana, što se odražava, kako na odlike novonastalih varvarskih država uopšte, tako i na položaj žene u njima. Vremenom je uticaj rimske civilizacije, a posebno hrišćanstva, sve izraženiji, što se negativno odražava na društveni položaj žene. Germani na severu Evrope, međutim, dugo ostaju pošteđeni uticaja rimske civilizacije i hrišćanstva. Rimska odnosno vizantijska kultura i civilizacija takođe vrše određeni uticaj, više ili manje, i na prve države Slovena, pa svakako i izvestan uticaj na položaj žene. Kod država Južnih Slovena prisutna su oba ova uticaja.

Različiti uslovi u kojima se evropski feudalizam razvija kao i različite faze kroz koje on prolazi, uslovljavaju da društveni položaj žene nije uvek i svuda isti. Naravno, određene razlike postoje i s obzirom na to kojoj klasi žena pripada. Ipak, podređenost žene muškarcu prisutna je kroz čitavu feudalnu epohu.

1. Već sa formiranjem prvih ranofeudalnih zapadno-evropskih država, na tlu nekadašnje rimske imperije, društveni položaj žene se pogoršava i njena podređenost muškarcu biva izraženija no što je bila kod Germana pre formiranja država. Opisujući gentilno uređenje kod Germana u I veku nove ere, diveći se njihovim vrlinama, nasuprot razvratu u Rimu toga doba, naglašavajući da „tamo dobri običaji više vrede nego drugde dobri zakoni”, Tacit u „Germaniji” ističe i veliko uvažavanje žene kod Germana.²⁵ Doduše, iz Tacitovih zapažanja se vidi da je već tada muškarac imao bolji društveni tretman no žena, kao i da je za njega važio blaži polni moral no za ženu, ali vidi se i to da je kršenje moralnih normi, od oba pola, veoma retko (deo 18 i 19). Vidljivo je takođe da su prisutni izvesni tragovi matrijarhata, jer, kako Tacit ističe, Germanima su sestrina deca isto toliko draga kao i njihova rođena, te se kod uzimanja taoca od Germana često biraju baš sestrići (deo 20). Ističući veliki uticaj i veliko uvažavanje žene kod Germana Tacit kaže: „Često se, kažu, desilo, da su vojsku koja se u borbi poko-

²⁵) Tacitova „Germanija”, Kandić, — Lj. — Odabrani izvori, str. 25—33.

lebala i bila već tu da se razbije, ohrabrile i zadržale žene, svojim neodoljivim molbama, pokazivanjem dojki, prigovorima da im predstoji ropstvo. Germanac se najviše plaši da mu žena bude zarobljena; zbog toga su najpokornija ona germanska plemena kojima se za taoca uzme i po kakva otmjena devojka. Germanci drže da u ženi ima nečeg božanskog, proročanskog, zbog toga idu za njihovim savetima i slušaju njihove reči. Videli smo i sami kako su, za vlade pokojnog Vespazijana, mnoga plemena smatrala, dugo godina, Veledu za boginju; isto tako obožavali su i Alburnu i mnoge druge žene, i to ne iz laskanja, ili tek koliko da ih proglase za boginje" (deo 8).²⁶

Sa raspadom gentilnog uređenja i sa formiranjem država, položaj žene se pogoršava, kako sužavanjem njenog uticaja na javni život i isključenjem iz javnog prava, tako i u okviru privatnopravnih odnosa. Međutim, ostaci odnosa i shvatanja iz gentilnog uređenja varvarskih naroda dugo se održavaju i, nasuprot uticaju rimskog prava i rimske civilizacije uopšte, uslovljavaju da društveni položaj žene bude bolji no što je bio u rimskom robovlasničkom društvu, kao i da bude bolji no što će biti kasnije u okviru razvijenog feudalizma, kada ostaci gentilnog uređenja iščezavaju.

Analizirajući monogamiju i naglašavajući da se ona ne javlja uvek u klasično-oštrom obliku kao kod Grka, Engels ističe i razloge iz kojih je žena u novonastalim državama Germana, bar na samom njihovom početku, bila uvažena i uticajna: "... Nova monogamija, koja se sad razvijala iz mešavine naroda na ruševinama rimskog sveta, davala je vlasti muškaraca blaže oblike i dopuštala ženama bar spolja, mnogo poštovaniji i slobodniji položaj nego što su ga ikad imale u klasičnom starom veku. Tek time je stvorena mogućnost da se iz monogamije — u njoj, pored nje i nasuprot njoj, kako kad—mogao dostići najveći moralni napredak za koji joj dugujemo: današnja individualna polna ljubav, koja je bila nepoznata celom ranijem svetu. Taj napredak, međutim, nastao je, bez sumnje, iz okolnosti što su Nemci još živeli u sindijazmičkoj porodici i što su položaj žene koji odgovara toj porodici, koliko god bilo moguće nakalemili na monogamiju, a nikako iz nekakve legendarne, čudesne prirodne naklonosti Nemaca ka moralnoj čistoti, koja se svodi na to što je sindijazmički brak u stvari bez oštrih moralnih protivrečnosti koje prate monogamiju..."²⁷

Tretman žene na samom početku ranofeudalne Franačke države delimično se može sagledati iz Salijskog zakonika²⁸, koji, kao i većina varvarskih zakonika, čini zbirku običajnog prava sankcionisanog od organa državne vlasti. Nastao krajem V veka, uz minimalni uticaj rimskog prava, više puta dopunjavan i menjan, Salijski zakonik odražava kompleksnu društvenu strukturu, a uz postojanje više kategorija zavisnog stanovništva, spominje i robove. Sadrži uglavnom odredbe iz oblasti krivičnog i procesnog prava, uz izražen klasni karakter, a jedan broj odredbi posvećen je zaštiti žene, koja je, bar kod krivičnog dela ubistva, jednaka zaštiti muškarca, uz neke karakteristične osobenosti. Naime, za ubistvo slobodne žene, ali koja više ne može da rađa,

²⁶) Tacitova „Germanija“, Kandić, Lj. — Odabrani izvori, str. 27.

²⁷) Engels, F. — Poreklo porodice, str. 65.

²⁸) Salijski zakonik, Kandić, Lj. — Odabragi izvori, str. 109—131.

kazna je ista kao i za ubistvo slobodnog Franka, 200 solda (čl. HHIV, st. 7 i čl. XLI, st. 1). Međutim, za ubistvo slobodne žene koja može da rađa, kazna je trostruko veća, jednaka kao kazna za ubistvo čoveka iz kraljeve pratnje (čl. XXIV, 6 i čl. XLI,3). Ako pak neko zlostavi slobodnu i trudnu ženu, pa ona umre, kazna je još veća, 700 solida (čl. XXIV,3).

Karakteristično je, međutim, da se silovanje slobodne devojke, u odnosu na ostale krivičnopravne odredbe koje štite ženu, ne tretira mnogo strogo, što bi moglo značiti da se i ovdje žena više štiti kao pripadništvo određenom muškarcu, no kao žena kao član društva (što, naravno, nije nikakva novina i što je obeležje čitave poznate civilizacije ljudskoga društva, sve do XX veka). Naime, za otmicu žene živoga muža kazna je jednaka kao i za ubistvo slobodnog čoveka, 200 solida (XV, 1), dok je kazna za silovanje slobodne devojke daleko manja, 62,5 solida (XXV,1), nešto veća no za obljudu devojke uz njen pristanak, 45 solida (XXV,2), što je još interesantnije, ne baš mnogo veća no za uvredu slobodne žene, nazivanjem bludnicom, 45 solida (XXX,3), ili za uvredu slobodne žene, dodirivanjem njene ruke iznad lakta, 35 solida (XX,3).

Valja istaći i to da, ako se slobodna žena uda za roba, postaje robinja (XXV,6), u čemu postoji sličnost sa rimskim pravom, gde slobodna žena, zbog polnih odnosa sa robom, takođe može postati robinja. Ono, međutim, što potpuno odudara od rimskog prava jeste to da, po Salijskom zakoniku, slobodan muškarac, koji javno živi sa robinjom, ostaje zajedno sa njom u ropstvu (XXV,5).

Kroz učvršćivanje i dalji razvoj feudalnih država na zapadu Evrope, uz uticaj rimskog prava i, još više, uz uticaj hrišćanstva, sledi pogoršanje društvenog položaja žene. Na severu Evrope, međutim, gde nema uticaja rimskoga prava i gde hrišćanstvo prodire tek oko X veka, položaj žene dugo ostaje bolji no na zapadu. U vezi sa tim A. Božić kaže: „Inače staro skandinavsko pravo daje ženi veliku nezavisnost i slobodu, kakvu dugo nije imala žena u ostalim evropskim zemljama.”²⁹

Za potpunije sagledavanje društvenog položaja žene u prvim državama Slovena nema dovoljno podataka, pogotovo tamo gde je uticaj rimske, odnosno vizantijske civilizacije minimalan, mada je izvesno da patrijarhat uveliko postoji. Inače, na početku razvoja Vizantije, pravni položaj žene regulisan je uglavnom kroz Justinijanov kodeks, ali novo društveno uređenje, kao i preplitanje hrišćanstva i islama, uslovljavaju određene promene. Rascep u hrišćanskoj veri i stalni kasniji sukobi pravoslavne i katoličke crkve, takođe će imati odraza na društvene odnose, i to čitave Evrope, pa i na tretman žene. Inače, iz najstarijeg zbornika ruskog običajnog prava, „Pravde ruske”³⁰ (iz XI i XII veka), koji sadrži najviše krivičnopravnih odredbi (sa postojanjem krvne osvete), ali i nešto odredbi u vezi sa naslednim i porodičnim odnosima, može se, u izvesnoj meri, sagledati i tretman žene. Žena ima pravo na nasledni deo iza smrti muža, testamentalno ili intestatski, mada se veličina dela ne spominje, dok sestra ostavioca nema pravo nasleđa, a braća su dužna da je udadu (odredba 94 i 95). Udovica,

²⁹) Božić, A. — Položaj žene u privatnom pravu, str. 60.

³⁰) Pravda ruska, Kandić, Lj. — Odabrani izvori, str. 141—151.

uz korišćenje svog nasleđenog dela sredstava, ima pravo da ostane u domu muža, čak i protivno volji dece (102), sa svojim delom nasleđa sama može raspolagati, a ako umre bez zaveštanja, njen deo pripada sinu „na čijem je dvoru živela i koji ju je hranio” (103). Njen izbor naslednika, u stvari, svodi se na sinove uglavnom, jer odredba 106 kaže: „A majka treba da ostavi imovinu onome sinu koji je prema njoj bio dobar, bilo od prvog muža, bilo od drugog. Ako svi sinovi budu prema njoj rđavi, može ostaviti kćeri koja je hrani”. Inače, u okviru krivičnopravnih odredbi spominje se i ubistvo žene: „Ako neko ubije ženu, to treba da se sudi isto onako kao kod ubistva muža; ako li bude kriva, to pola vire, 20 grivni”³¹

2. Razvijeni evropski feudalizam briše tragove starih odnosa i shvatanja, povoljnih po ženu, a hrišćanstvo, odnosno izgrađeno kanonsko pravo, doprinosi maksimalnom poniženju ženskoga roda. Iako je položaj žene zavisnog seljaka daleko bolji no položaj robinje, ona ipak ostaje zavisna kako od oca i muža, iako siromašnog i za zemlju vezanog kmeta, tako i od vlastelina koji ima niz prava nad zavisnim seljaštvom, a nad ženama posebno, uključujući tu i „jus primae nocis”. Pripadnica vladajuće feudalne klase uživa daleko veću zaštitu no žena kmeta i ima solidan materijalni položaj, ali sve to što ima vezano je za zatvaranje u zamak vlastelina, gde je skoro potpuno prepuštena njegovoj volji. Javno pravo joj je nedostupno, a u okviru privatnog predređena je muškarcu. Feudalac, muškarac je taj koji odlučuje o sklapanju brakova, kako zavisnih kmetova, tako i pripadnika svoje klase. Žena feudalca strogo je obavezana na vernost, a feudalci se takmiče, kako u silovanju žena kmetova i razvratu sa prostitutkama, tako i u upornom osvajanju udatih žena iz svoje klase, navodeći ih na brakolomstvo. Doba trubadurstva nije bilo onako romantično kako je opevano i kako su ga žene kasnijih vekova shvatale.

Poznati pravno-istorijski spomenici iz doba razvijenog feudalizma u Evropi, inače malobrojni, ne posvećuju baš mnogo odredbi pravnom položaju žene, što je i razumljivo, s obzirom na njen društveni tretman, kao i s obzirom na društvene odnose uopšte, no izvesna saznanja ipak pružaju. Iz Dušanovog zakonika³² se, recimo, vidi da, pored vlastelina i njegovog sina, i žena vlastelina može oslobađati otroke, koji su baština (čl. 46). Takođe se vidi da žena ne može bez muža biti pozvana na sud, da pristav (sudski izvršni organ) ne treba da uznemirava ženu kad muž nije kod kuće, kao i da udovica, koja nije u stanju da pokrene spor ili da se brani, treba da daje zastupnika u sporu (čl. 104 i 73). Inače udovica, koja se izdržava predenjem kudjelje, oslobođena je od rabota (kuluka, čl. 64). Kazne za silovanje su veoma stroge, no različite s obzirom na pripadnost određenoj klasi, kako žene tako i krivca (čl. 53). Silovanje vlastelinke od vlastelina, kao i sebarke od sebra, kažnjava se odsecanjem ruku i urezivanjem nosa, a silovanje vlastelinke od sebra kažnjava se smrću, vešanjem. Silovanje žene sebra, međutim, od strane vlastelina, uopšte se ne spominje kao krivično delo, što jasno govori o odnosu vlastele prema ženi iz ove klase. Stroga kazna,

³¹⁾ „Vira”, novčana kazna za ubistvo, Kandić Lj. — Isto, str. 150.

³²⁾ Dušanov zakonik, Stijičić, S. — Izvori za političku i pravnu istoriju, Leskovac, 1970, str. 19—41.

ista kao za silovanje, predviđa se za vlastelinku i njenog saučesnika, ukoliko „blud učini” (čl. 54). Blud sebarke se ne spominje. Dušanov zakonik još određuje i to da žene, izuzev carice i kraljice, ne mogu noćivati u crkvi (čl. 195). Zakonik češkog kralja Karla IV, „Majestas Carolina”^{32a}, uzgred dotiče status žene, kod naslednopravnih odredbi. Naime, udata žena ili udovica ne može naslediti svoje roditelje, dok miraz može zadržati, a neudata kćer ima pravo da nasledi roditelje (deo LXVIII). Po status žene ovoga vremena posebno su značajni pravni propisi dveju hrišćanskih crkvi, katoličke i pravoslavne, jer porodično pravo, a delom i nasledno, prelazi u njihov domen. Negativan stav prema ženi kanononsko pravo je maksimalno potencirano, a njegov doprinos inkviziciji i upotrebi torture uopšte, a u odnosu na ženu posebno, ogroman je.

Mračnjaštvo srednjega veka još teže pogađa ženu no muškarca. O prosvetivanju i obrazovanju ženskoga pola nema ni govora. Jedino priprema na zavet crkvi pruža oskudnu pismenost. Za ženu iz klase feudalaca smatra se dovoljnim da zna da čita Bibliju, da sluša svoga muža i da se zna ponašati u društvu.³³ Ženi iz naroda, pored niza poslova koje obavlja od jutra do mraka, ne ostaje vremena ni za to, ali je time bar manje vezivana za verske dogme i manje bila duhovno zavisna od muškarca, no vlastelinka. Ističući dogmu da je „samo muškarac stvoren prema slici Božijoj” i proglašavajući ženu za drugorzredno biće u odnosu na muškarca, kanonsko pravo vrlo negativno utiče na porodične odnose uopšte, a na tretman žene posebno. Može se reći da, u ponižavanju čitavog ženskog roda, hrišćanstvo uspešno konkuriše antičkoj Grčkoj, čak je ponegde i prevazilazi. Ženi se naređuje da čuti, da bude ponizna sluškinja svoga muža, koji je „glava ženi kao što je Hristos crkvi”, što omogućuje, kako ističe Bebel, da se i najgori čovek može smatrati boljim od najbolje žene.³⁴ Ženi se naređuje da se stalno moli Bogu i čini sve kako bi se iskupila za „prvi greh”, za koji je navodno ona kriva. Hrišćansko preziranje žene, kako ističe A. Božić, dovedeno je do kulminacije u devetoj Božijoj zapovesti, gde se ona upodobljuje sa slugama, robovima, životinjama, a muškarac, čak i bestijalizmom obeležen, smatra se vrednijim od nje³⁵). Sveštenstvo, verskim dogmama obavezano na celibat, svesrdno doprinosi iskrivljenju duha, posebno u sferi polnog morala, i potenciranju antifeminističkog raspoloženja, mađa se i samo obilato koristi uslugama prostitutki, koje čak imaju svoja cehovska udruženja. Istovremeno, feudalizam je mračno doba sujeverja, čije su žrtve opet, najčešće žene. Hiljade spaljenih žena u krvavim progonima „veštica”, a među kojima je bilo i devojčica ispod deset godina starosti, strahovito je plaćanje cene feudalnog mraka, kojim su upravljali muškarci.

Kulminacija niza protivrečnosti u feudalizmu uslovljava određene promene u njegovom daljem razvoju, pa i promene na polju prava, uz sve brojnije pravne propise svetovnog karaktera. Te pro-

^{32a}) „Majestas Carolina”, Kandić, Lj. — Odabrani izvori, str. 195—198.

³³) Božić, A. — Isto, str. 77.

³⁴) Bebel, A. — Žena i socijalizam, str. 60—61.

³⁵) Božić, A. — Položaj žene u privatnom pravu, str. 47.

mene se, međutim, neće bitno odraziti na položaj žene, za to će biti potrebni vekovi. Iako nije dovoljan za potpuno sagledavanje statusa žene; Opštenemački knivični zakonik, „Constitutio criminalis Carolina”,³⁶ koji, iako sa nekim novim idejama na polju kažnjavanja i brutalnosti kazni ostaje izrazito srednjovekovni, pruža izvesna saznanja o tretmanu žene. Zakonik, naime, izdvaja pobačaj i čedomorstvo kao posebna knivična dela, predviđajući surove kazne za ženu, kao i primenu torture radi dokazivanja (čl. 131—133).

Inače, hrišćanski asketizam, sveštenstvu nametnuti celibat i opšte iskrivljenje duha, a posebno u sferi polnog morala, morali su, u izmenjenim ekonomskim uslovima, izazvati otpor i pojavu nove ideologije, čiji snažni izraz je bio i pokret reformacije. Taj, iako verski, u suštini antifeudalni pokret, nije mimoišao odnose polova, protivеći se učaurenim crkvenim dogmama i nakaradnom shvatanju odnosa polova. Kako ističe Bebel, „zdrava čulnost srednjega veka našla je u Luteru klasičnog tumača.”³⁷ Iako Luter, kao verski reformator nije uspeo da mnogo pomogne podjarmljenom ženskom rodu, njegovo zalaganje za svetovni karakter braka i javno proklamovanje ravnopravnosti muškarca i žene u sferi čulnosti, što sablažnjava crkvene krugove i njihove istomišljenike, vanredno je veliki napredak misli onoga vremena. Dokaz je i to što su ova pitanja i danas, u kulturnoj Evropi, više ili manje, aktuelna.

IV

Razvoj proizvodnje i odgovarajuće promene društvenih odnosa u okviru klasnog feudalizma, rađaju začetke novog društveno-ekonomskog uređenja, uz izdvajanje dveju novih osnovnih društvenih klasa, kapitaliste i najamnog radnika. Buržoaske revolucije, uz formiranu novu ideologiju, razbijaju apsolutnu monarhiju i donose novo političko uređenje, čija će velika tekovina biti — jednakost pred zakonom. Iako pravna jednakost, uz postojeću ekonomsku nejednakost, ne pomaže mnogo potlačenima u trenutku proklamovanja, u daljoj klasnoj borbi ona će imati ogroman značaj, ogoljujući, osvetljavajući i čineći lako shvatljivim specifičan karakter ekonomskog ugnjetavanja u kapitalizmu. I specifičan karakter vladavine muža nad ženom u građanskoj porodici, kako Engels ističe, na svetlo dana izlazi onda kada obe strane budu pravno potpuno ravnopravne.³⁸ Ali, sa tom ravnopravnošću se nije žurilo. „Jednako pravo za sve”, proklamovano u „Deklaraciji o pravima čoveka i građanina”, zaobilazi ženski pol, nezavisno od učešća u revoluciji.³⁹ Javno pravo i dalje ostaje isključivo domen muškaraca. Privatnopravnu jednakost polova, međutim, proklamuje već „Code civil”.⁴⁰ Ali ta, prvi put zakonom proklamovana ravnopravnost, ima značaja samo do sklapanja braka. Sa udajom žene ravnopravnost nestaje

³⁶) „Constitutio criminalis Carolina”, Kandić, Lj. — Isto, str. 199—223.

³⁷) Bebel, A. — Isto, str. 76.

³⁸) Engels, F. — Isto, str. 70.

³⁹) Deklaracija o pravima čoveka i građanina i Montanjarski ustav, Kandić, Lj. — Odabrani izvoni, str. 248—260.

⁴⁰) Analizu odgovarajućih odredbi daje Božić, A. — Isto, str. 83—91.

i, u skladu sa srednjovekovnim pravom i hrišćanskom doktrinom, njena prava bivaju umanjena u korist muža, a njena poslovna sposobnost ograničena. Kada se ima u vidu da je žena vekovima usmeravana na brak kao jedini oblik društveno prihvatljivog, „pristojnog“ opstanka, situacija je jasna. Vekovni prezir prema „usedelici“ i neljudski tretman razvedene žene, upućuju je na brak i muževljevu vlast, svejedno kakva je i kolika. Za razliku od Napoleonovog kodeksa, Austrijski građanski zakonik⁴¹ daje udatoj ženi daleko širu poslovnu sposobnost, ali ne i potpuno pravno izjednačenje sa muškarcem. Uostalom, većina građanskih zakonika ili projekata zakonika u Evropi 19. veka zadržava, više ili manje, neravnopravnost polova.

Pravna nejednakost polova odlika je građanskog društva koja po- gađa žene svih slojeva. Opštedruštveni tretman žene, međutim, zavisno od toga kojoj društvenoj klasi ona pripada, ide u dva različita smera, mada se, u krajnjoj liniji, može okarakterisati sledećim Bebelovim re- čima: „Današnje društvo stoji nesumnjivo iznad svih ranijih, ali je shvatanje odnosa između oba pola ostalo isto u mnogim pogledima... Jedna često navođena izreka glasi: „Najbolje merilo za kulturu nekog naroda jeste položaj žene“. Mi uzimamo to kao tačno, i videće se da naša, toliko hvaljena kultura nije izmakla daleko”.⁴²

1. Žena koja pripada klasi imućnih, isključena je iz društvene proizvodnje, iz javne radinosti uopšte. Jedna od značajnih parola gla- sovitih čuvara građanskog društva, koja ističe da su za ženu jedino do- stojno mesto porodica, deca i kuća, i da ona samo tu može naći sreću, da samo tu može naći potvrdu svoje vrednosti, neprestano je izvikivana. Značajno je, međutim, istaći Engelsovo viđenje te građanske porodice: „Moderna inokosna porodica osnovana je na otvorenom ili prikrivenom ropstvu žene, a moderno društvo je masa koja se sastoji od inokosnih porodica kao svojih molekula. Danas u velikoj većini slučajeva, bar u imućnim klasama, muž mora da bude onaj koji privređuje, hranilac porodice kome nije potrebno nikakvo pravno povlašćenje. On je u po- rodici buržuj, a žena predstavlja proletarijat”.⁴³

Iako je sasvim izvesno da pripadnica klase bogatih ne gladije kao proletarijat, isključenje iz javne radinosti i vezivanje isključivo za porodicu i brak, stavlja je u potpuno podređen položaj prema muškar- cu. O tome kakav je brak kod imućnih slojeva građanskog društva, šta on i koliko pruža ženi, dosta je rekao Engels⁴⁴, a detaljnu sliku dao je Bebel⁴⁵. Naime, najveća većina brakova sklapa se radi novca i položaja u društvu, a međusobna naklonost, ljubav i poštovanje sporadični su elementi (što je, inače, odlika i prethodnih društava.) Stalna jagma za bogatstvom, uživanjem i visokim položajem, na šta svi imaju jednako pravo, uslovljava da brak postaje predmet računa i otvorenog trgovanja, a politički brakovi najviših slojeva samo upotpunjavaju sli- ku. Naglašavanje „svetinje“ braka zvuči kao čista ironija, a većina tih brakova unapred je osuđena na propast, što će opet ženu pogoditi da- leko više no muškarca. Gospodarski položaj muža omogućuje mu da

⁴¹) Božić, A. — Isto, str. 97—109.

⁴²) Bebel, A. — Isto, str. 107—108.

⁴³) Engels, Poreklo porodice, str. 70.

⁴⁴) Engels, Isto, str. 66—79.

⁴⁵) Bebel, A. — Žena i socijalizam, str. 109—121.

i u takvom braku bolje živi no žena. Fizička uživanja i nekakav duhovni sadržaj jednostavno će potražiti izvan braka, a kao krajnje прибежиште poslužiće mu prostitucija, normalna prateća pojava građanskog društva. Ne smeta mu mnogo što se kao prateća pojava takvih ponašanja javlja i razorne posledice prostitucije, uključujući i one najteže kroz polne bolesti, koje će preko muškarca pogoditi i ženu i nedužno potomstvo. Žena, pak, teško će se odlučiti na „izlete“, dopuštene samo muškarcu, a svako njeno „skretanje“ najčešće je praćeno fatalnim posledicama. Ta ista žena teško će se odlučiti i na razvod, sem slučajeva teškog zlostavljanja, jer brak je za nju jedina, društveno priznata forma postojanja. Crkva sa svoje strane, „spašavajući“ brak i zabranjujući razvod, kruniše ovo stanje. Dovoljan dokaz bračne torture, pod kojom žive žene u nekim zapadnoevropskim zemljama 19. veka, jesu podaci koje navodi Bebel, o broju, od žena podnetih zahteva za razvod i „odvajanje od stola i postelje“.⁴⁶

Ukoliko nisu primorane na razvod, žene iz viših slojeva društva, materijalno zbrinute u okviru novčanog braka, ali lišene učešća u javnoj radinosti i lišene emotivnog i duhovnog sadržaja braka, a obavezane na trpljenje muževljeve vlasti, prepustaju se najčešće, kako ističe Bebel⁴⁷, životu bez pravog cilja i sadržaja. Pokušaj uključivanja u javnu radinost najčešće im je osujećen i redovno bivaju vraćene na „svete“ zadatke porodice, na decu kojima one, emotivno i duhovno osiromašene, malo uspevaju da se posvete. Kako kaže Bebel, „za decu i njihovo vaspitanje jedva se interesuju: deca im zadaju isuviše muke i dosade, i one ih ostavljaju dadiljama i služavkama, a docnije ih predaju pensionima“.⁴⁸ To, međutim, muškarci ne primećuju, bitno im je da ženu vrate u porodični krug i na zaglupljujuće kućne poslove, a posebno će biti glasni ako im zapreti opasnost od koje obrazovane žene. No, broj obrazovanih žena je mali, jer građansko društvo svesrdno sledi istoriju u sistematskom stopiranju obrazovanja ženskog pola. A, ukoliko se i dopušta obrazovanje žena, one su, kako naglašava Bebel⁴⁹, od malih nogu usmerene drugačije no muškarci. Dok se muškarac od malena uči realnosti, racionalnosti i superiornosti, žena se upućuje na inferiornost, prejak razvoj emotivnosti i romantičarsko sanjarenje uz očekivanje „princa iz bajke“. Od malena naučena da sreću može naći samo u braku, žena ga vremenom toliko idealizuje da, u susretu sa realnošću, sa muškarcem koji na brak gleda sasvim drugačije, skoro redovno doživi slom. Tražeći izlaz i zamenu za neostvarena nadanja, žena gubi i smisao za materinstvo, ne nalazi pravi cilj življenja i često postaje plen najreakcionarnijih shvatanja.

Duhovna beda žene, međutim, sveti se neizostavno, pre ili posle, i samom muškarcu, što se kroz istoriju nedvosmisleno potvrdilo, a što u građanskom društvu posebno dolazi do izražaja. Zatvaranjem žene u uske porodične okvire i njenim parmanentnim zaglupljivanjem, muškarac lišava sebe adekvatnog partnera, što ga goni da van kuće i žene traži nekakvo zadovoljstvo, ne samo čulno, i već još više, emotivno

⁴⁶) Bebel, A. — Isto, str. 116—120.

⁴⁷) Bebel, A. — Isto, str. 121.

⁴⁸) Bebel, A. — Isto, str. 136.

⁴⁹) Bebel, A. — Isto, str. 132—133.

i duhovno. Nisu slučajno opevane antičke hetere, niti je slučajno cve-talo trubadurstvo u srednjem veku, kada nema čuvenih hetera, ali osvajanje udatih žena iz feudalne klase pruža muškarcu više duhovnog sadržaja, no kontakt sa prostitutkama. Za buržuja XIX veka, međutim, i jedno i drugo je prošlost, a njegovi „izleti“ van kuće sve više se svode na kontakte sa golom, neprikrivenom i neulepšanom prostitucijom, liše-nom ikakvog duhovnog sadržaja, što mora delovati demoralisujuće. Konačno, oba bračna partnera dolaze u ćorsokak, iz koga se teško može naći izlaz.

2. Život proletera oba pola odvija se drugačije, što ne znači da oni u građanskom društvu mogu imati idealan brak i da neće doći kriza bračnih odnosa, no biće prinuđeni da zajedno potraže izlaz. Ističući da tek pravno izjednačenje polova jasno otkriva specifičnu vlast muža nad ženom u inokosnoj monogamnoj porodici, Engels dodaje: „Onda će se pokazati da je za oslobođenje žena prvi preduslov ponovno uvođenje ce-log ženskog roda u javnu radinost, a da ovo opet, iziskuje uklanjanje svojstva inokosne porodice kao društvene privredne jedinice”⁵⁰ Kapitalizam nije uveo celi ženski rod u javnu radinost, ali bitna njegova odlika-stalna jagma za što većim profitom, uslovljava ipak, uz rušenje skoro svih zatečenih odnosa, da se razbije i vekovna zatvornost i vezanost žene za okvire porodice. Tražeći jeftinu radnu snagu, kapitalizam omogućuje ponovno uvođenje žena u javnu radinost, u društvenu proizvodnju, ali ne svih žena, no samo onih koje će upravo činiti jeftinu radnu snagu i pogodovati nezasitoj gladi buržuja za profitom, uz nemogućnost da se uopšte bave porodicom, materinstvom. U vezi sa tim Engels kaže: „Tek joj je krupna industrija našega doba i to samo proleterski opet otvorila put u društvenu proizvodnju, no s tim da ostaje isključena iz javne proizvodnje i da ne može ništa privređivati ako ispunjava svoje dužnosti u privatnoj službi porodice; i da nije u stanju da ispunjava svoje porodične dužnosti ako želi da uzme udela u javnoj radinosti i da samostalno privređuje. A kakav je položaj žene u fabrici takav joj je položaj u svim poslovnim granama, sve do lekarstva i advokature”⁵¹.

Žena, uključena u sistem kapitalističke proizvodnje i eksploata-torskih odnosa u njoj, deli sudbinu eksploatisanih, ali biva još više pogođena no muškarac, posebno s obzirom na generativnu funkciju. Što se tiče pravnog položaja, ona deli sudbinu svih žena. Iz javnog prava je isključena, u privatnom pravu podređena muškarcu. No, njena privatnopravna podređenost vremenom gubi pravi sadržaj, jer i muška-rac-proleter gubi ulogu jedinog hranioca porodice. Ipak, shodno tradi-cionalno boljem položaju muškarca, i položaj proleterke u okviru bračnih i porodičnih odnosa, onoliko koliko ostaje vremena za njih, gori je no položaj proletera. Inače, brak u okviru klase siromašnih i eksploatisanih proletera, uglavnom je sklapan iz naklonosti. Računa i trgovine tu nema, jer nema novaca za to. U tom smislu Engels kaže: „Polna ljubav postaje i može postati istinsko pravilo prema ženi jedino među potlačenim klasama, što danas znači u proletarijatu — pa bio ovaj odnos službeno priznat ili ne. Ali ovde su uklonjene i sve osnove klasične monogamije. Ovde nema nikakve svojine radi čijeg su očuva-

⁵⁰) Engels, F. — Isto, str. 70.

⁵¹) Engels, F. — Isto, str. 69—70.

nja i nasleđivanja baš stvorene i monogamija i vladavina muškaraca; ovde, prema tome, nema nikakve pobude za ustanovljavanje vladavine muškaraca. Čak nedostaju i sredstva za to. Građansko pravo, koje zaštićuje tu vladavinu, postoji samo za imućne i za njihove odnose sa proleterima. Ono staje novaca i stoga, usled siromaštva radnika, nema nikakvog značaja za odnos radnika prema svojoj ženi. To odlučuju sasvim druge lične i društvene okolnosti. A otkako je krupna industrija premestila ženu iz kuće na tržište rada i u fabriku i načinila je dosta često hraniteljkom porodice, potpuno je uklonjen u proleterskom stanu poslednji ostatak vladavine muškaraca, osim nešto brutalnosti prema ženi, koja je uzela maha otkako je uvedena monogamija... U kratko, brak proletera je monogamski u etimološkom smislu, ali ni u kom slučaju u njegovom istorijskom smislu.⁵² Uklonjene su, dakle, osnovne klasične monogamije, ali to nije dovoljno da brak proletera, iako iz naklonosti sklopljen, ostane solidna zajednica.

Kapitalistička proizvodnja i odnosi u okviru nje, neizostavno razorno deluju i na brakove proletera. Nove mašine, ekonomske krize, ratovi, sve to teško pogađa radničku porodicu. Nezaposlenost i stalna nesigurnost, krajnja materijalna beda i ugroženost egzistencije, bolesti i velika smrtnost dece, jednom rečju — život nedostojan čoveka, mora se, pre ili posle, odraziti i na odnose u braku i porodici. Zarada muškarca, ako je uopšte zapošljen, premalena je, zato i žena mora da privređuje. Poslodavac je obenučke prihvata jer je manje plaća i jer je promoćurno shvatio da žena, posebno ako je hranilac gladne i bolesne dece, sa manje bunta podnosi eksploataciju. Dok roditelji rade, deca ostaju prepuštena sama sebi, u stanovima koji nemaju ni najneophodnije uslove za boravak. Radno vreme obuhvata čitav dan, fabrike su daleko od stanova, a pauza prekratka, tako da roditelji decu vide tek u noći, između dva teška radna dana. Briga poslodavca o radničkoj deci ni pojmovno ne postoji, osim ako su i sama dorasla za eksploataciju. Premorena i iscrpljena majka jedva stiže da u toku noći podmiri najneophodnije potrebe dece, radeći do duboko u noć. Za to vreme muž, kako kaže Bebel, „iskorišćuje što bolje može slobodu koju mu je doneo slučaj što se rodio kao muškarac”⁵³, pokušavajući da izvan kuće nađe bar malo zadovoljstva i želeći da sledi bogatog pripadnika svoga roda. No za to nema novaca, te mu na kraju ostaje samo vlastiti bes. Na taj njegov pokušaj begstva iz bede, žena se opravdano ljuti i nesloga je neminovna. Žena, pored svih ostalih nedaća koje podnosi, težak dan okončava podnoseći muževljev bes i njegovu brutalnost, jer shodno tradiciji, on smatra da na to ima pravo. Konačno, oboje su iz dana u dan umorni, iscrpljeni, sa osećanjem besprespektivnosti, a osećanja roditeljstva moraju im biti osakaćena.

Prilježnim čuvarima građanskog društva, koji obrazovanu ženu iz svoje klase uporno vraćaju na zadatke porodice, nimalo ne smeta to što proleterka, u neljudskim uslovima življenja, uopšte ne stiže da se posveti materinstvu. Njen život često biva teži no život stoke kod dobrog domaćina, a o nekom obrazovanju nema ni govora, no, ni o mogućnosti da doživi onaj emotivni krah, koji doživljava bogata pri-

⁵²) Engels, F. — Isto, str. 67—68.

⁵³) Bebel, A. — Isto, str. 122.

padnica njenoga roda. Za emotivni život ona nema vremena. O zaštiti materinstva uopšte se ne može govoriti. Rade i trudnice do samog porođaja, i porodilje, takoreći odmah iza porođaja, jer treba sačuvati radno mesto. Česti pobačaji i prevremeni porođaji redovna su pojava, zdravlje novorođenčadi prepušteno je slučaju, a hrana je nepodesna ili je uopšte nema. Mala deca su zanemarena, neishranjena, često drogama umirivana protiv gladi. Dalje posledice su, kaže Bebel (koji je izuzetno dobro opisao bedu, materijalnu i duhovnu, u kojoj žive proleteri 19. veka), „umiranje i zakržljavanje u masi, jednom reči degeneracija rase. Često deca rastu, a nikad ne upoznaju pravu materinsku ili očinsku ljubav i ne oseće istinsku roditeljsku naklonost. Tako se proletarijat rađa, živi i umire. A država i društvo čude se što se povećavaju surovost, nemoral i prestupi”⁵⁴

Živeći u najcrnijoj bedi, sve veći broj ljudi se odlučuje na postupke nedostojne-čovjeka. Jedan broj proleterki odlučuje se na prostituciju, kako bi dopunile preskromni kućni budžet. Ne samo da raste broj pobačaja, kobnih po život žene, no raste i broj čedomorstava. Eksploatorsko građansko društvo, kojim upravlja klasa bogatih muškaraca, ubija u ženi majku. Optuženičke klupe širom kulturne Evrope prepune su žena, a najveći broj njih čine vanbračne majke, čiji tretman je skoro ravan tretmanu robova. Istovremeno, građansko društvo štiti vanbračnog oca i zabranjuje istraživanje očinstva, jer masu njih čine pripadnici klase bogatih. Status vanbračnog deteta nije osetno bolji no status njegove majke, a još ako ima nesreću da se rodi kao žensko, društveno dno je unapred zagarantovano.

Uvođenje mase proleterki u društvenu proizvodnju, međutim, usloviće novu, po status žene značajnu pojavu; usloviće, što kapitalista nije predvideo, ujedinjenje proletera oba pola i kretanje ka zajedničkom cilju. Ako polovi iz klase imućnih i nemaju mnogo zajedničkog, proleter i proleterka imaju zajedničkog eksploatatora, zajednički iscrpljujući rad za njega, zajedničko siromaštvo i neljudske uslove življenja. Proleter u ženi vidi eksploatisanu majku svoje dece, uviđa njene vrednosni sve jasnije vidi u njoj saradnika i druga. Kao neposredni svedok svih njenih tegoba, profesor zajedno sa ženom ustaje protiv teških uslova rada i života, zahteva poštedu trudnice i majke, bori se protiv otpuštanja ženske radne snage. Zajedničke patnje ujedinjuju sve eksploatisane ka zajedničkom buntu protiv eksploatatora. Kod proletera oba pola rađa se i razvija klasna svest i shvatanje da se samo klasnom borbom može izmeniti položaj siromašnih. Kod oba pola se sve jasnije formira stav da jedino rešenje jeste ukidanje privatne svojine nad sredstvima za proizvodnju i njihovo pretvaranje u društvenu svojinu uz ovlašćivanje nosilaca privatne svojine — eksploatatora masa. Razvija se svest o tome da sa ukidanjem privatne svojine nad sredstvima za proizvodnju može doći do ukidanja eksploatacije uopšte, pa i eksploatacije ženskog pola, svest o tome da samo sa razbijanjem eksploatatorskih odnosa proizvodnje može doći do punog ostvarenja ličnosti kod oba pola. Genijalne misli Marksa i Engelsa imaće odjeka, ne samo kod učenih posebno obrazovanih sledbenika njihove misli, nego i kod radničkih masa širom Evrope, kroz pokret za oslobođenje oba pola od eksploatacije.

⁵⁴) Bebel, A. — Isto, str. 125.

Podčinjenost žene muškarcu, nastala kao posledica podele rada i podčinjenosti jedne vrste rada drugoj, jednog dela društva drugom, može nestati, kako je istakao Engels, odnosno na popularan i ubedljiv način razjasnio Bebel, samo sa uklanjanjem uzroka koji su je izazvali i kroz istoriju održavali. Naime, može nestati samo sa ukidanjem klasno-eksploatatorskog načina društvene proizvodnje i raspodele. Naglašavajući da bez socijalističkog preobražaja društva žena ostaje podređena, svejedno kojoj klasi pripada, Bebel svoje delo završava sa rečima: „Socijalizmu pripada budućnost, a to znači u prvom redu radniku i ženi”⁵⁵.

Istorija je potvrdila genijalnost otkrića klasika marksizma i njihove vizije budućeg društva i odnosa polova u njemu, počela da pretvara u stvarnost. Dvadeseti vek, obeležen procesom rušenja eksploatatorskih odnosa društvene proizvodnje i raspodele, potvrdio je da samo neeksploatatorsko socijalističko društvo, prožeto humanizacijom društvenih odnosa uopšte, može pružiti ženi položaj dostojan čoveka. Bilo je, dakle, potrebno više od 40 vekova poznate istorije civilizacije, pa da se ostvare uslovi, bar na izvesnom delu zemljine kugle, za ponovnu ravnotežu polova na jednom višem stepenu, uslovi za njihovo potpuno pravo izjednačenje, kao i za humane odnose među njima.

Proces socijalističkih revolucija i izgradnje socijalističkog društva, međutim, ne odvija se svuda i uvek na isti način, a istovremeno i putevi ka konačnom oslobođenju žene od vekovne podređenosti muškarcu, iako imaju istu osnovu, nisu svuda identični. Nije svuda isti ni tempo menjanja vekovnih shvatanja o inferiornosti žene, shvatanja koja nastavljaju da žive i onda kada su osnovni društveni uzroci podređenosti žene muškarcu nestali. Kako ističe M. Mladenović, „socijalizam ne predstavlja gotovi humanizam”⁵⁶, ne predstavlja unapred gotovo rešenje svih protivrečnosti, koje je vekovima gradilo klasno eksploatatorsko društvo, pa ni onih iz domena odnosa polova. Ovo tim pre što se, izvan očekivanja, socijalizam pojavio, kako konstatuje V. Ribar (u predgovoru Bebelovom delu), ne tamo gde se kapitalizam najviše razvio i gde se mogao očekivati lakši razvoj socijalizma, već tamo gde je „kapitalizam najviše dojadio i gde se socijalizam izgrađuje pod vrlo teškim i opasnim okolnostima”⁵⁷. Bitno je, međutim, da proces izgradnje socijalizma ipak uspešno teče, a sa njim i proces ostvarivanja ravnopravnosti polova i humanizacije odnosa među njima.

⁵⁵) Bebel, A. — Isto, str. 461.

⁵⁶) Mladenović, M. — Razvod braka, str. 105.

⁵⁷) Bebel, A. — Isto, (Predgovor V. Ribara), str. 10.

QUELQUES OBSERVATIONS SUR LA CONDITION SOCIALE DE LA FEMME DEPUIS LA SOCIÉTÉ ANTIQUE JUSQU'À LA SOCIÉTÉ BOURGEOISE

R é s u m é

Toute l'histoire connue de la civilisation est marquée par l'inégalité en droits des sexes et la subordination de la femme à l'homme. Quoique les femmes dans l'histoire ne sont pas séparées comme classe à part, elles étaient toujours comme sexe dans l'ombre du sexe masculin exclues de la production sociale et de l'activité sociale en général, et rattachées aux cadres de la famille. Les systèmes sociaux d'exploitation, basés sur la propriété privée des moyens de production, avec la famille monogame classique attaché à cette propriété privée, se distinguent non seulement par l'antagonisme entre les classes sociales, mais aussi entre les sexes. Dans le cadre de ces systèmes sociaux la femme était pendant des siècles entièrement exclue du droit public, et dans le droit privé, plus ou moins, subordonnée à l'homme. Sur les causes sociales fondamentales de la subordination de la femme à l'homme ont attiré l'attention les classiques du marxisme, et en particulier elles ont été accentuées, élaborées, et la vision de leurs commencements a été formulée par Engels dans son oeuvre „L'origine de la famille, de la propriété privée et de l'Etat”.

À la différence des systèmes sociaux précédents, le capitalisme introduit comme caractéristique importante du vingtième siècle, la démocratie formelle, l'égalité formelle devant la loi, qui établit le terrain pour la lutte de classes. Mais le capitalisme n'établit pas en même temps l'égalité juridique des sexes, qui donnerait la possibilité de pénétrer à fond les pouvoirs spécifiques de l'homme sur la femme dans le cadre de la famille monogame classique. Cependant en tendant vers un plus grand profit et en brisant la plupart des rapports hérités du passé le capitalisme supprime la liaison séculaire de la femme aux cadres de la famille, et introduit une masse de femmes, du reste seulement prolétariennes, dans la production sociale, en les mettant dans l'impossibilité de s'occuper en même temps de la famille. Ce fait conditionne ensuite la liaison des prolétaires des deux sexes contre l'exploiteur commun et la formation de la conscience selon laquelle ce n'est que par la destruction des rapports exploités de la production qu'on peut abolir l'exploitation en général, par conséquent de même l'exploitation de la femme de la part de l'homme.